dr hab. Małgorzata Krzysztofik, prof. UJK
Instytut Literaturoznawstwa i Językoznawstwa
Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

Kielce 30.11. 2021

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Sabiny Kowalczyk
pt. *Wizerunek wiedźmy w piśmiennictwie staropolskim XVI i XVII wieku*

1. Wybór i sformułowanie tematu rozprawy

Wybór tematu rozprawy przez Doktorantkę jest jak najbardziej zasadny, Autorka podejmuje bowiem zagadnienie, które nie było dotychczas w polskim piśmiennictwie naukowym przedmiotem pogłębionych studiów literaturoznawczych i nie zostało opracowane w formie monografii. Zaproponowana cezura chronologiczna (XVI-XVII wiek) nie budzi najmniejszych wątpliwości. Stulecie XVIII, ze względu na swą specyfikę (kulturowe i mentalne przemiany wieku oświecenia), a także ilość zachowanych tekstów, wymaga bowiem osobnej publikacji naukowej. Użycie w tytule słowa „wiedźma" (a nie 'czarownica') także jest słuszne, co Pani mgr Sabina Kowalczyk szczegółowo wyjaśnia czytelnikowi. Temat bardzo ambitny, wymagał poszerzenia wiedzy ściśle historycznoliterackiej i językoznawczej z zakresu piśmiennictwa staropolskiego o aspekt kulturoznawczy (zwłaszcza kultura duchowa, materialna, obyczajowa, sądownictwo). Bardzo szeroko zakrojone badania świadczą o erudycji Autorki, która swobodnie porusza się w takich dziedzinach, jak antropologia kultury, elementy religioznawstwa, filozofii, etnografii, socjologii. Rozprawa ma dzięki temu charakter interdyscyplinarny, przez co z powodzeniem wpisuje się w bardzo wartościowy nurt badań nad zrozumieniem mentalności epok dawnych.

2. Baza źródłowa i literatura

Wizerunek wiedźmy można interpretować przy zastosowaniu różnych perspektyw badawczych. Wybrane przez Autorkę spojrzenie synchroniczne, uwzględniające zarówno XVI i XVII-wieczną literaturę piękną (figliki, romanse, tragedie, fraszki, nowele, poematy,

pieśni, kazania, pamiętniki, komedie, *specula*, eposy, sielanki, satyry), jak i gatunki popularne, użytkowe (zielniki, poradniki gospodarcze, kompendia wiedzy, podręczniki itp.), a także odwołanie do akt procesów sądowych, tworzą wnikliwy obraz wiedźmy w piśmiennictwie staropolskim. Zawężenie opracowania jedynie do badania tekstów *stricte* literackich zubożyłoby bowiem znacznie tematykę i zakres naukowych rozważań.

Warto na tym miejscu podkreślić, że dysertacja doktorska Pani mgr Sabiny Kowalczyk oparta jest na tekstach źródłowych, w których temat wiedźmy pojawia się najczęściej sporadycznie, na marginesie innych rozważań. Autorka podjęła więc trud żmudnego rekonstruowania wizerunku staropolskiej wiedźmy na podstawie niejednokrotnie skąpych, lakonicznych wzmianek, które wytrwale wyszukiwała w piśmiennictwie epok dawnych. Wymagało to czasochłonnej, solidnej, różnorodnej naukowej kwerendy oraz umiejętności spójnego, logicznego opracowania wielorakich wniosków. Dzięki zastosowanej metodzie pracy Doktorantka udowodniła, że potrafi różnorodne teksty źródłowe po pierwsze prawidłowo wybrać i sklasyfikować, a następnie usystematyzować, opracować i skomentować w perspektywie najnowszej literatury przedmiotu.

3. Kompozycja pracy

Rozprawa licząca 211 stron składa się ze wstępu, czterech rozdziałów, zakończenia, bibliografii (źródła, opracowania, słowniki i encyklopedie) oraz streszczenia (w języku polskim i angielskim). We Wstępie Pani mgr Sabina Kowalczyk uzasadnia potrzebę naukowego oglądu wizerunku wiedźmy w piśmiennictwie staropolskim, przedstawia dobór materiału źródłowego oraz lakonicznie omawia zastosowaną metodologię.

Pierwszy rozdział pracy pt. *Uwarunkowania kształtujące postrzeganie postaci czarownicy w wiekach dawnych* ma charakter zwięzłego historyczno-kulturowego wprowadzenia do dalszych rozważań – tu Autorka omawia europejskie i polskie czynniki (ekonomiczne, polityczne, obyczajowe, religijne, społeczne) mające wpływ na literacką kreację wiedźmy. Pisze o nastrojach psychicznych i niepokojach egzystencjalnych ludzi epok dawnych, roli Kościoła, znaczeniu europejskiej symboliki i mitologii w analizie omawianego zjawiska, relacji między magią a nauką i religią. Doktorantka analizuje również zastosowaną w pracy terminologię ('magia', 'czarownica', 'czarownik', 'wiedźma') oraz porusza problem niskiego statusu społecznego kobiet epok dawnych.

Rozdział II pt. *Wizerunek wiedźmy w świetle procesów o czary w Rzeczpospolitej w XVI-XVII wieku* ma charakter sprawozdawczo-sumarycznego historycznego przeglądu procesów o czary w omawianym okresie czasowym. Pomimo że nie stanowi twórczego opracowania materiału, ale zbiera opinie innych badaczy (Małgorzaty Pilaszek, Janusza Tazbira, Jacka Wijaczki, Magdaleny Kowalskiej-Cichy, Tomasza Wiślicza, Edwarda Potkowskiego, Stanisława Salmonowicza), jego zamieszczenie w tym miejscu rozprawy jest jak najbardziej uzasadnione, ponieważ pozwala czytelnikowi zapoznać się z omawianym zjawiskiem z perspektywy społeczno-prawnej. Doktorantka, opisując obraz wiedźmy utrwalony na kartach akt procesów sądowych, słusznie podkreśla ich niemiarodajność (sugestie stosowane przez sędziów) oraz bezpośredni związek z literaturą demonologiczną epoki i tradycją antyczną. Dokumentację sądową omawia pod kątem wyglądu oskarżonych kobiet, ich osobowości, sytuacji społecznej, ekonomicznej, miejsc pobytu, atrybutów, magicznych quasi-zdolności (rzucanie uroków, leczenie, trucie, zamawianie, wypowiadanie zaklęć itp.).

Najbardziej twórczą, oryginalną część pracy stanowią dwa kolejne rozdziały rozprawy, prezentujące wyniki żmudnych badań literackich i ogólnokulturowych staropolskiego piśmiennictwa. W trzecim rozdziale pt. *Twórcy XVI i XVII wieku o kobietach parających się magią – charakterystyczne cechy wizerunku* Doktorantka w pełni pokazuje swój solidny warsztat naukowy, poddając szczegółowej analizie różnogatunkowe grupy tekstów literackich, w których jest obecny motyw wiedźmy. Słusznie zauważa, że literacką kreację tej postaci często determinował nie sam gatunek, ale przede wszystkim cel autora (pouczanie, przestroga, postraszenie lub bawienie czytelnika). Autorka wnikliwie omawia nawiązania do mitologii greckiej i rzymskiej, a następnie, odwołując się do bogatej literatury przedmiotu, szczegółowo prezentuje utrwalony w piśmiennictwie staropolskim obraz wiedźmy (wygląd fizyczny, cechy psychiczne, sposoby działania, miejsca przebywania, atrybuty i rekwizyty – m.in. miotła, ożóg, elementy roślinne, zwierzęce itp.). Autorka powtarza więc schemat, który zastosowała w rozdziale II przy analizie akt sądowych – schemat logiczny i w odniesieniu do tematu funkcjonalny, dający wieloaspektowy ogląd omawianego zagadnienia. Ten rozdział pracy kończy się lakonicznym porównaniem sposobu przedstawienia wiedźmy w aktach procesowych i literaturze staropolskiej.

Rozdział IV pt. *Moc staropolskiej wiedźmy* stanowi wartościowe dopełnienie omawianego zagadnienia o szczegółową analizę magicznej działalności bab. Tu Doktorantka wyróżnia trzy grupy magicznych oddziaływań: wróżbiarstwo (przepowiadanie przyszłości), czary miłosne, magiczne zdawanie szkód. Podejmuje żmudną rekonstrukcję obecności w

piśmiennictwie staropolskim motywów znanych z antyku i tradycji kultury europejskiej (np. motyw Kasandry, Sybilli, biblijnej wróżbitki Endor), czym udowadnia rzetelność w zebraniu materiału źródłowego oraz umiejętność jego naukowej interpretacji. Podobnie jest z analizą literackich śladów takich praktyk, jak wróżenie na podstawie marzeń sennych, nekromancja - syntetyczne ujęcie tych zagadnień w odniesieniu do staropolskiego piśmiennictwa wymagało wręcz benedyktyńskiej pracy, dokumentującej ślady obecności tematu utrwalone na kartach dzieł literackich.

Szczególne miejsce w rozprawie zajmuje zagadnienie czarów miłosnych z uwagi na wielką rangę, jaką ówcześnie wiązano z tą dziedziną magii. Doktorantka omawia również przypisywanie czarownicom takich sposobów działania, jak: wyrządzanie szkód w handlu, gospodarstwie, zabieranie krowom mleka, wywoływanie poronień, klęsk żywiołowych, zadawanie chorób, trucie. Ważnym uzupełnieniem do tej części rozprawy jest podrozdział prezentujący znaczenie magii słowa (zaklęcia, przekleństwa, klątwy, rytuały słowne) oraz ich związek z parafrazowaniem modlitw i symboliką liczb. Tu również zaprezentowany materiał badawczy został wybrany bardzo skrupulatnie, a następnie syntetycznie opracowany.

Zakończenie rozprawy, podsumowujące wnioski z pracy, na tle omawianych rozdziałów wypada najsłabiej. Doktorantka słusznie jeszcze raz podkreśla, że na kartach literatury staropolskiej mamy męski punkt widzenia omawianego tematu, niejednokrotnie przesycony mizoginizmem i lękiem przed tajemniczym pierwiastkiem kobiecym. Powraca do problemu bezpodstawnych oskarżeń i nadużywania tortur w procesach o czary. Wspomina o potępianiu magii przez teksty powstałe w nurcie religijno-moralizatorskim. Następnie pobieżnie pisze o postrzeganiu wiedźmy w XXI wieku, co sprawia wrażenie pewnego chaosu.

Zamieszczona na stronach 191-207 obszerna *Bibliografia* podmiotowa i przedmiotowa, uwzględniająca teksty źródłowe, opracowania oraz słowniki i encyklopedie jest adekwatna do omawianego tematu, bogata i różnorodna, co świadczy o bardzo dobrej znajomości omawianego tematu przez Panią mgr Sabinę Kowalczyk. W tym aspekcie mankament stanowi jednak zbyt mało odwołań do opracowań obcojęzycznych. Rozprawę kończy streszczenie w jęz. polskim i angielskim.

Podsumowując należy podkreślić, że kompozycja pracy doktorskiej jest bardzo dobrze przemyślana, logiczna i spójna. Po dwóch rozdziałach wprowadzających mamy dwa analityczne, będące świadectwem rzetelnej wiedzy Autorki oraz umiejętności dokonania przez nią trafnych syntez i wyciągania właściwych wniosków na podstawie żmudnie zgormadzonego materiału badawczego.

4. Uwagi metodologiczne, język, styl, aparat naukowy dysertacji

Podejmowanie prac interdyscyplinarnych sprawia, że materiał stricte literaturoznawczy należy poddać naukowemu oglądowi przy zastosowaniu wielorakich metod badawczych. Pani mgr Sabina Kowalczyk wybrała więc metodę filologiczną, hermeneutyczną oraz komparatystyczną. Metodologia została adekwatnie i funkcjonalnie dostosowana do analizowanego materiału, dzięki czemu otrzymujemy holistyczny ogląd omawianego tematu. W analizach dominuje perspektywa synchroniczna, natomiast gdy istnieje taka potrzeba, Autorka stosuje również z powodzeniem perspektywę diachroniczną (np. obecność w literaturze staropolskiej motywów starożytnych kobiet – wróżbitek).

Na pochwałę zasługuje język i styl Autorki, która posiada rzadką w pracy naukowej umiejętność pisania o tematach trudnych w sposób wyjątkowo przystępny i rzeczowy. Styl naukowy dzięki temu staje się komunikatywny i zwięzły, dzięki czemu pracę czyta się z prawdziwą przyjemnością. Wszystkie wnioski, do jakich dochodzi Doktorantka, są właściwie egzemplifikowane odpowiednim materiałem badawczym oraz odwołaniem do istniejącej literatury przedmiotu. Przypisy zostały napisane prawidłowo, bibliografia została zgromadzona prawidłowo, terminologia naukowa jest adekwatna do tematu. Zastosowany aparat naukowy nie budzi więc zastrzeżeń, co świadczy o opanowaniu przez Panią mgr Sabinę Kowalczyk warsztatu naukowego wymaganego przy pisaniu tego typu pracy.

5. Uwagi merytoryczne

Dysertacja Pani mgr Sabiny Kowalczyk stanowi rzetelne opracowanie tematu wiedźmy w piśmiennictwie XVI-XVII wieku w trzech perspektywach – fizycznej, psychologicznej i typu działalności, dzięki czemu stanowi ważny wkład do naszej wiedzy na temat kultury literackiej, umysłowej, materialnej, religijnej i duchowej epok dawnych. Jest pierwszą monografią naukową syntetycznie omawiającą to zagadnienie, zawierającą bardzo bogatą bazę źródłową omówioną w szeregu rzetelnych zestawień, egzemplifikacji i wniosków. O jej dużej wartości poznawczej decyduje interdyscyplinarność, wpisująca się w nowoczesne rozumienie literaturoznawczych badań, połączona z wyjątkową jasnością języka i stylu, precyzją przekazu oraz logiką w ujęciu tematu. Napisanie tak szeroko zakrojonej syntezy wymaga od naukowca cierpliwości i rzetelności w gromadzeniu materiału oraz umiejętności jego twórczego, spójnego opracowania. Monografia może dzięki temu

zainteresować nie tylko literaturoznawców, ale też historyków idei, religioznawców czy kulturoznawców. Warto więc pracę opublikować w formie książkowej.

Oprócz niekwestionowanych walorów dysertacji, takich jak nowatorstwo, rzetelność opracowania, interdyscyplinarność spojrzenia, dojrzałość naukowego stylu, jest też kilka mankamentów, które należałoby wyeliminować w wersji drukowanej. Proponuję też uzupełnienia, które podniosą merytoryczną wartość pracy:

- Uzupełnienie bibliografii przedmiotowej o publikacje obcojęzyczne. Dostępna on line baza publikacji związanych z tematem znajduje się przykładowo w Humboldt-Universitat zu Berlin, https://www.ub.hu-berlin.de/en

- W rozdziale dot. magii słowa warto chociażby krótko nakreślić szerszą perspektywę ogólnokulturową. Słowo Boga, które ma moc sprawczą, opisuje zarówno Rdz 1-2, jak i Prolog *Ewangelii św. Jana* (zob. *Słownik teologii biblijnej,* red. K. Leon–Dufour, przeł. K. Romaniuk, Poznań 1990, s. 876-883). Pomimo esencjalnej różnicy między Słowem Boga a słowem człowieka, moc ludzkiego słowa jest ważnym tematem rozważań Ojców Kościoła, teologów, myślicieli i filozofów pogańskich. Mówią o nim europejskie podręczniki duchowości chrześcijańskiej (np. *O doskonałości zakonnej* Łukasza Pinellego 1607), a także staropolscy mistrzowie życia duchowego (np. Jan Morawski, *Duchowna theologia...* 1695).

- W zakończeniu dobrze byłoby krótko zasygnalizować związek omawianego tematu z kreacją czarownicy/wiedźmy w baśniach europejskich i nadmienić o klasyce literatury nawiązującej do motywu wiedźmy (np. M. Bułhakow, C.S. Lewis, Tolkien itp.) oraz o obecności tematu w filmie, popkulturze i komiksie. Tego typu nawiązania pokazują trwałość i ciągłość tradycji personifikowania tej postaci.

- Również w zakończeniu należy krótko nakreślić perspektywę badań dalszych, warto zaproponować postulaty badawcze odnoszące się do kolejnych epok.

- Warto dać materiał ilustracyjny. Wiedźmy na drzeworytach i obrazach mają przecież te same atrybuty i cechy, o których pisze Doktorantka – zob. np.:
T. Seweryn, *Staropolska grafika ludowa*, Warszawa 1956, s. 100 i 113 (Zażegnywaczka).

odwołanie do wyobrażeń ikonograficznych - np. na stronie *Web Gallery of Art* bez problemu można znaleźć bardzo bogaty materiał – chociażby Hans Baldung Grien, *Witches Sabbath* (1510); Hieronim Bosch, *Beehive and Witches*; *Two Witches*, *Witches*, Jacob Cornelisz van Oostsanen, *Saul and the Witch of Endor* (1526); Albrecht Durer, *The Four Witches* (1497) zob. https://www.wga.hu/

ikonologia – C. Ripa, *Ikonologia*, przeł. I. Kania, Kraków 2002, s. 202-203, 343.

Drzeworyty z zielników staropolskich (np. Falimirza). I oczywiście *Polonia Typographica Saeculi Sedecimi. Tłocznie polskie XVI stulecia. Monografie i podobizny zasobów drukarskich,* Wrocław 1963 i nast. – tu znajduje się bardzo bogata baza drzeworytów związanych z tematem, np. zeszyt VII, tablica 330 i 331 – chiromancja, zeszyt IX tablica 100, 104.
- należy dołączyć indeks osobowy

6. Ocena końcowa pracy

Dysertacja Pani mgr Sabiny Kowalczyk, poświęcona wizerunkowi wiedźmy w piśmiennictwie staropolskim XVI i XVII wieku, stanowi bez wątpienia oryginalny i twórczy wkład w literaturoznawcze, a także kulturoznawcze badania naukowe. Autorka wykazała się doskonałą znajomością staropolskiej literatury pięknej i popularnej, a także kultury materialnej, duchowej i obyczajowej omawianych epok. Udowodniła, że potrafi oryginalnie opracować wybrane zagadnienie, posługując się przy tym sprawnie naukowym warsztatem. Temat trudny, ambitny, interdyscyplinarny, został kompleksowo opracowany na podstawie skrupulatnie zebranej i wyselekcjonowanej bazy źródłowej oraz prawidłowo skomentowany w kontekście najnowszej bibliografii przedmiotowej.

Zgodnie z zaleceniami dotyczącymi tego typu prac, rozprawa Pani mgr Sabiny Kowalczyk spełnia warunki określone w art. 13 ustawy z dnia 14.03.2003 roku o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki. Stawiam wniosek, by dopuścić Autorkę do dalszych etapów przewodu doktorskiego. Wysoko oceniam tę pracę, wnosząc jednocześnie o jej wyróżnienie.

dr hab. Małgorzata Krzysztofik, prof. UŚ